

BAYRAMOVA BİRCƏ
BDU-nun Tarix fakültəsinin dissertantı
E-mail: birce_bayramova@hotmail.com

2004-CÜ İLDƏ AZƏRBAYCAN – ABŞ İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞI

Açar sözlər

Azərbaycan iqtisadiyyatı, diplomatik nümayəndəlik, iqtisadi islahat, enerji layihələrinin həyata keçirilməsi, regional inkişaf proqramı, iqtisadi siyasət istiqaməti, qlobal enerji layihələri, ikitərəfli əlaqələr, ABŞ-in Ticarət və İnkişaf Agentliyi.

Ключевые слова

Азербайджанская экономика, дипломатическая делегация, осуществление энергетических проектов, региональная программа развития, экономическое политическое направление, глобальные энергетические проекты, двухсторонние отношения, Агентство Торговли и Развития США.

Key words

Azerbaijan economy, diplomatic delegation, realization of energy projects, Regional development program, orientation of economic policy, USTDA.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra çox çətin vəziyyətdə fəaliyyət göstərdi. Ölkə daxilində gedən proseslər, Azərbaycan rəhbərliyində təmsil olunan insanların təcrübəsinin azlığı, səriştəsizliyi bir çox hallarda Azərbaycanı çətin vəziyyətə salmışdı. Ölkədə böhran yaşanır, iqtisadiyyat demək olar ki, dağılırdı. Lakin, sonradan Heydər Əliyev diplomatiyası Azərbaycanı bu böhranlı vəziyyətdən yavaş-yavaş çıxarmağa başladı. Hətta Prezident İlham Əliyev 2004-cü il iyulun 27-də xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərin başçıları ilə görüşdə belə qeyd etmişdi: “Bildiyiniz kimi, Azərbaycan iqtisadi cəhətdən inkişaf edir. Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanda 1993-cü ildən 2003-cü ilə qədər aparılmış iqtisadi islahatlar siyasəti gözəl nəticələr vermişdir. Son 7 il ərzində Azərbaycanın ümumi daxili məhsulu 90% artmışdır. 2004-cü ilin birinci yarısında iqtisadiyyatımız 10% artmışdır. Qəbul edilmiş sosial-iqtisadi və regional inkişaf proqramları uğurla icra olunur. Şübhə etmirəm ki, beş ildən sonra iqtisadi cəhətdən daha güclü dövlətə çevriləcəkdir.” (1,449)

Azərbaycan Respublikası bir sıra xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq qurmuşdur. Məhz ABŞ-la da yüksək səviyyəli əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur. Hər iki ölkə əlaqələrin inkişaf etdirilməsində maraqlı olduqlarını dəfələrlə nümayiş etdirmiş və bütün sahələrdə əməkdaşlıq etməkdədir. İki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və humanitar əməkdaşlıq sahələrində ciddi irəliləyişlərə nail olunmuş, yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlər baş tutmuş və əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün geniş hüquq-müqavilə bazası yaradılmışdır (2, 3-4). Azərbaycan – ABŞ arasındakı iqtisadi əlaqələrin qısa xronikasına nəzər salsaq, görürük ki, bu əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Bu baxımdan keçirilən bir sıra görüş və müzakirələri xüsusi qeyd etmək lazımdır (3, 322). 2003-cü il avqustun 25-də Baş Nazir İlham Əliyev Vaşinqtona bir günlük səfər etmiş, dövlət katibinin birinci müavini R.Armitracla iki ölkə arasında əlaqələrin, xüsusən enerji sektorunda və başqa sahələrdə iqtisadi münasibətlərin mövcud vəziyyətini və perspektiv imkanlarını müzakirə etmişdir. Bir neçə gün sonra – avqustun 29-da konqresmen K.Veldonun, oktyabrın 4-də isə C.Makkeynin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıya səfər etmiş, Baş Nazir İlham Əliyevlə iki ölkə arasında iqtisadi və siyasi münasibətlər haqqında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ildə bəhs olunan istiqamət üzrə iki ölkə arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr fevral ayından başlamışdır. ABŞ-ın Ticarət və İnkişaf Agentliyi (USTDA) Azərbaycanda turizm strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün ölkəmizə 308 min dollar həcmində grant ayırmışdır. Bu qrantın alıcısı (resipienti) AR Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi olmuşdur.

2003-cü il yanvarın 9-da AR Vergilər Naziri F.Məmmədov tərəfindən ABŞ Maliyyə Naziri Con Snouya göndəlmiş məktubda ikiqat vergiartırmanın aradan qaldırılması haqqında ABŞ və Azərbaycan arasında sazişin imzalanması və danışıqların ilk raundunun Bakıda 2004-cü ilin aprel-may aylarında keçirilməsi təklif olunmuşdur. Bu məsələnin İQ iclasında qeyd edilməsi və ABŞ tərəfinin ilkin mövqeyinin araşdırılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir (4,127).

2004-cü il aprelin 30-da Vaşinqtonda təhlükəsizliyə dair ABŞ – Azərbaycan ikitərəfli dialoqunun növbəti raundu keçirilmişdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinə xarici işlər nazirinin müavini Araz Əzimov, ABŞ nümayəndə heyətinə isə dövlət katibinin siyasi-hərbi məsələlər üzrə müavini Linkoln Blumfild başçılıq etmişdir. Bir günlük dialoq ərzində tərəflər qlobal terrorla müharibə, NATO-nun xüsusi tərəfdaşlıq fəaliyyəti planı təşəbbüsünü müzakirə etmişdir. Araz Əzimov ABŞ – Azərbaycan Ticarət Palatasında keçirilən “dəyirmi masa”da iştirak etmişdir. Nazir müavini çıxışında bəyan etmişdir ki, Azərbaycan təkcə Cənubi Qafqazda deyil, sabiq Sovet məkanında ən sabit və inkişaf etmiş ölkələrdən biridir. Xəzər hövzəsinin qapılarını dünyaya məhz Azərbaycanın açdığını xatırladan Əzimov, hazırkı hakimiyyətin ölkənin neft gəlirlərinin xalqın rifahına yönəldilməsi söylərindən söhbət açmışdır (1,244).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ötən ildə nəzərdə tutulan görüş 2004-cü il 20 mayda həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ABŞ dövlət departamentinin Avropa və Avrasiya ölkələrinə yardım üzrə əlaqələndiricisi Karlos Paskualı qəbul etmişdir (1,245). Dövlət başçısı Azərbaycanla ABŞ arasında münasibətlərin bütün istiqamətlərdə – siyasi, iqtisadi, hərbi sahələrdə uğurla inkişaf etdiyini, xüsusilə ikitərəfli əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğunu diqqətə çatdırdı. ABŞ-la iqtisadi və ticarət əlaqələrinin ölkəmiz üçün önəmli olduğunu, hazırda Birləşmiş Ştatların dəstəyilə iri enerji layihələrinin həyata keçirildiyini xüsusilə vurğuladı. O, əmin olduğunu bildirdi ki, bu əməkdaşlıq gələcəkdə də uğurla davam edəcəkdir və ölkə bütün bu layihələri, o cümlədən demokratik cəmiyyət quruculuğu prosesini, sosial islahatları, qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün aparılan işləri uğurla başa çatdıracaqdır (5).

Maliyyə naziri ölkəmizin ÜDM-in artımının 10%, inflyasiyanın 2,5%, sənaye artımının 6,1%, kənd təsərrüfatının 5,6%, xarici ticarətin artımının 19,6%, banklarda yerləşdirilən vəsaitlərin artımının 57,9%, fiziki şəxslərin real gəlirlərinin artımının 13,2% və xarici dövlət borcunun ÜMD-yə nisbətən 22%-i təşkil etdiyi kimi makroiqtisadi göstəriciləri xüsusilə vurğuladı.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən ölkəmizin kredit reytinginin qaldırılması üçün müvafiq maliyyə qurumları ilə danışıqların aparılması da iclas zamanı bildirildi. Məlum olduğu kimi, Böyük Britaniyanın FITÇ Reyting Agentliyi xarici valyutada uzunmüddətli kreditlər üçün Azərbaycanın 2003-cü ildəki reytingini stabil perspektivlidən müsbət perspektivliyədək yüksəltmişdir.

Cənab Karlos Paskual ABŞ tərəfinin diqqətinin ölkəmizdəki bank sektoruna, yeni iş yerlərinin açılmasına və korrupsiyaya qarşı mübarizəyə daha çox yönəldiyini ifadə etmişdir. Belə ki, qonaq bank sektorunda növbəti irəliləyiş, sərmayə və əmanətlər arasında seçim neft gəlirlərinin istifadəsi və onların hissəsi olan kiçik və orta müəssisələrin inkişafına diqqət, qeyri-hökumət təşkilatlara iş və korrupsiyaya qarşı mübarizə kimi sualları ön plana çəkmişdir.

Azərbaycan Milli Bankının İdarə Heyətinin Sədri cənab Elman Rüstəmov bank sektorunda aparılan islahatlar, milli valyutanın sabit məzənnəsi, tarazlaşdırılmış xarici ticarət, yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün atılan addımlar barədə danışmışdır.

ABŞ-ın nümayəndə heyətinin digər üzvü, ABŞ-ın Bakıdakı Səfirliyinin hüquq məsləhətçisi xanım Bet Stinan qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın müvafiq qanunvericiliyi vətəndalara öz gəlir mənbələrini açıqlamağa vadar etmir. Xanım Stinan həmçinin bildirmişdir ki, bir çox ölkələrdə çirkli pulların yuyulmasına və terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı qanunvericilik fiziki şəxslərdən fərqli

olaraq hüquqi şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmir. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan tərəfinə göstərilən sahələrdə nümunə qanun layihələri təqdim oluna bilər.

ABŞ-ın nümayəndə heyətinin üzvü, ABŞ Xəzinədarlığını təmsil edən cənab Ceffri Beyker söz olaraq, Dövlət Neft Fondu tərəfindən əldə olunan gəlirlərin idarəetmə strategiyasının hazırlanmasının vacibliyini qeyd etmişdir. Cənab Beykerin sözlərinə əsasən, qeyd olunan strategiyanın mövcudluğu təqdirdə Azərbaycan 2004-2007-ci illərdə neftin satışından ildə 800 mln. dollar və sonradan ildə 2 milyard. dollar məbləğində gəlir əldə edəcək (4,41).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iyunun 1-də Prezident sarayında ABŞ Dövlət Departamentinin Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatları üzrə xüsusi nümayəndəsi səfir Stiven Mənni qəbul etmişdir. Prezident İlham Əliyev qeyd etdi ki, neft və qaz layihələri sahəsində əldə olunan uğurlar Azərbaycan və ABŞ-ın birgə nailiyyətidir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və digər layihələrin uğurla həyata keçirilməsi Birləşmiş Ştatların dəstəyi sayəsində mümkün olmuşdur və Siz, cənab səfir, bu uğurlara öz tövhenizi vermişsiniz. Mən Sizin bu istiqamətdə göstərdiyiniz səylərin şahidiyəm və əminəm ki, bu uğurlarımız gələcəkdə də davam edəcəkdir (1,298).

Bundan başqa iki ölkə arasında münasibətlər iyunun 10-da Prezident İlham Əliyevin Amerika nümayəndə heyəti ilə görüşündə əhatəli müzakirə olunmuşdur.

İlham Əliyev general Çarlz Uoldla keçirdiyi son görüşü xatırlayaraq, bunun ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsində mühüm bir addım olduğu söylədi. Ötən ay NATO-ya səfərini və apardığı danışıqları ölkəmizin Şimali Alantika Alyansına inteqrasiyası istiqamətində əlamətdar hadisə kimi dəyərləndirən dövlətimizin başçısı əmin olduğunu bildirdi ki, bu təşkilatla gələcək əməkdaşlıq uğurlu olacaqdır.

Birləşmiş Ştatlarla Azərbaycan arasında ikitərəfli əlaqələrin inkişafında böyük tərəqqi əldə edildiyini vurğulayan Prezident İlham Əliyev qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın bundan sonra da uğurla davam edəcəyinə əminliyini söylədi, general Çarlz Uoldun Azərbaycanın müdafiə naziri ilə keçirdiyi səmərəli görüşdən razılığını bildirərək dedi ki, ölkələrimizin daha da yaxınlaşmasında bu cür görüşlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Qonaq ölkəmizin Birləşmiş Ştatların Avropa Komandanlığı ilə əməkdaşlığının gələcək perspektivliyindən bəh edərək, həyata keçirilən birgə proqramların xüsusi əhəmiyyətini vurğuladı. O dedi ki, xüsusilə Xəzər hövzəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində iki ölkənin həyata keçirdiyi birgə tədbirlər və neft kəmərinin təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri gündəlikdə duran ən aktual problemlərdir. Bunun üçün Vaşinqtonda yaradılmış qrupların iştirakı ilə təlim və treninqlərin keçirilməsi davam etdiriləcəkdir.

General son anda bir daha vurğuladı ki, Azərbaycanın regionda liderliyi və burada baş verən mühüm hadisələr Birləşmiş Ştatlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (1,314).

İyulun 20-də Azərbaycanın xarici işlər naziri Elmar Məmmədov dövlət katibi Kolin Pauell, energetika naziri Spenser Abraham və Konqress – Milli Məclis işçi qrupunun həmsədrləri, konqressmenləri Kurt Ueldon və Solomon Ortislə, ABŞ-ın yəhudi icmasının nümayəndələri ilə görüşmüşdür. Energetika naziri Spenser Abrahamla apardığı danışıqlarda E.Məmmədov ölkəmizdə neft və qaz sahəsində əldə olunan nailiyyətlər barədə məlumat vermişdir. Tərəflər Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin bölgə üçün böyük əhəmiyyətini vurğulamışlar. Nazir demişdi ki, hazırda Azərbaycan tərəfi Yunanıstanla qaz nəqli ilə bağlı müzakirələr aparır. Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına çıxarılması üçün yaxşı imkanlar yaranıb. O, bu məsələdə ABŞ dəstəyinin vacibliyini bildirmişdir (4,145).

Nazirlər energetika sektorunda ikitərəfli əməkdaşlığı əhatə edən “ABŞ – Azərbaycan enerji dialoqu” na dair sənəd layihələrinin imzalanması vacibliyinə toxunmuşlar. Qeyd olunmuşdur ki, dünyada bərpa olunan enerji mənbələrinə maraq artır. S.Abraham ümid etdiyini bildirmişdir ki, ölkələr arasında bu sahədə faydalı əməkdaşlıq yaranacaqdır. Söhbət zamanı, ABŞ-dakı tanınmış elmi tədqiqat mərkəzləri ilə əlaqələrin qurulması, Azərbaycan alimlərinin buradakı amerikalı həmkarları ilə birgə tədqiqatlar aparılmasına dair təkliflər səslənmişdir.

Söhbət zamanı Xəzər hövzəsində həyata keçirilən enerji layihələri də diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərəflər qarşılıqlı maraq doğuran məsələləri də nəzərdən keçirmişlər. İyulun 22-də və 23-də ABŞ paytaxtında bir sıra görüşlər keçirilmişdir.

Dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə müavini Elizabet Cons, siyasi-hərbi məsələlər üzrə müavini Linkoln Blumfeld, demokratiya, insan hüquqları və əmək üzrə müavini Maykl Kozak, beynəlxalq dini azadlıqlar üzrə səlahiyyətli səfir Con Hanfordla apardığı müzakirələrdə Elmar Məmmədیارov Azərbaycanda iqtisadi islahatlar, ölkəmizin NATO-ya və digər Avropa strukturlarına inteqrasiyası istiqamətində hökumətin atdığı addımlar haqda ətraflı məlumatlar vermişdir. Tərəflər ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin geniş spektri üzrə fikir mübadiləsi aparmışlar (1,443-444). Tərəflər Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarının işlənilməsi və nəqli, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz bölgəsindəki yardım proqramları, Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətləri barədə də fikir mübadiləsi aparmışlar.

İyul ayının 29-da ABŞ Dövlət Departamentinin Avropa və Avrasiya işləri bürosunda dövlət katibinin köməkçisi Elizabet Consun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edən Prezident iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik və digər sahələrdə sürətlə inkişaf edən əlaqələrin qarşılıqlı anlaşma və dəstəyə əsaslandığını vurğuladı. O, Azərbaycanda iri enerji layihələrinin həyata keçirilməsində Amerika hökumətinin xüsusi rolunu yüksək qiymətləndirərək buna görə ABŞ rəhbərliyinə minnətdarlığını ifadə etdi (1,461). Bundan başqa, iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri avqustun 9-da Prezident İlham Əliyevin senator Ted Stivensin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşündə və 2004-cü il oktyabrında Vaşinqtonda iqtisadi əməkdaşlıq üzrə ABŞ-Azərbaycan işçi qrupunun səkkizinci iclasında da geniş müzakirə olunmuşdur (3,323).

Oktyabrın 4-də Prezident İlham Əliyev Prezident sarayında ABŞ dövlət katibinin müavini Linkoln Blumfeldin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşündə iki ölkə arasında bütün sahələrdə əlaqələrin durmadan inkişaf etdiyini vurğuladı. Ölkəmizin iqtisadi sahədə əlaqələrinə toxunan prezident energetika sahəsində əməkdaşlığın daim genişləndiyini nəzərə çarpdırdı. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının onuncu dönümünün bu yaxınlarda ölkəmizdə təntənə ilə qeyd etdiyini bildiren dövlətimizin başçısı Azərbaycanda nəhəng enerji layihələrinin həyata keçirilməsinə ABŞ hökumətinin verdiyi dəstəyi yüksək qiymətləndirdi (5).

Eyni mövzuda oktyabrın 21-də ABŞ dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə müavininin müavini, səfir Lora Kennedi ilə Prezident sarayında söhbət açılmışdır. Qlobal enerji layihələrindən bəhs edən dövlətimizin başçısı Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən keçən hissəsinin birləşdirilməsi ilə bağlı bu yaxınlarda keçirilmiş mərasimin çox böyük əhəmiyyət daşıdığı vurğuladı. Bu yaxınlarda Azərbaycanda “Əsrin müqaviləsi”nin on illiyi münasibətilə keçirilən tədbirə toxunan qonaq bunun əhəmiyyətli tədbir olduğunu bildirdi. O, Şərqi-Qərbi enerji dəhlizinin reallaşmasının həm regional əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə, həm də regionda xalqların firavanlığının yüksəldilməsinə, iqtisadi tərəqqisinə böyük təkan olduğunu söylədi. Xanım Kennedi Azərbaycan xalqının bu layihələrdən çox böyük fayda götürəcəyini qeyd etdi (1,638).

Sonra qeyd etmək istəyirdik ki, ABŞ və Azərbaycan arasında strateji tərəfdaşlıq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əməkdaşlığın inkişafını nəzərdə tutur. ABŞ-ın iqtisadi sahələrdə yardımını bir sıra ixtisaslaşmış təşkilatlar vasitəsilə aparılır. ABŞ Azərbaycanda demokratiyanın möhkəmləndirilməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən islahatlara dəstək verir (2,5). Azərbaycan müstəqilliyinin gücləndirilməsi, enerji layihələrinin həyata keçirilməsi, təhlükəsizlik sahəsində və iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafının təmin olunması istiqamətində ABŞ və digər Qərbi ölkələri ilə apardığı əməkdaşlıq nəticəsində əldə etdiyi nailiyyətlər təqdirəlayiqdir. Azərbaycan artıq Qərbi demokratik dəyərlərinə doğru irəliləmək yolunu seçmişdir (6,332).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanın xarici siyasəti/ sənədlər məcmuəsi. I cild. B, 2008
2. İnternet resursu: <http://www.mfa.gov.az>
3. Əli Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B, 2005
4. Xarici İşlər Nazirliyi arxiv idarəsi: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf idarəsi. Qovluq.
5. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, may-oktyabr ayları, 2004-cü il.
6. Hafiz Paşayev. Yüksəkliyə doğru. B, 2008.

БИРДЖА БАЙРАМОВА
Диссертант Исторического
факультета БГУ

E-mail: birce_bayramova@hotmail.com

Экономическое сотрудничество между Азербайджаном и США в 2004 году

Азербайджанская Республика создала отношения с некоторыми иностранными государствами. Если мы обратим внимание на хронику экономических отношений между Азербайджаном и Америкой, то увидим что эти отношения развивались на высшем уровне. Экономические и торговые отношения с Америкой очень важны для Азербайджана. Первая из целей поставленная в 2004 году была энергетический проект Каспийского моря, нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, а также другие проекты и их осуществление. В направлении осуществления энергетических проектов и по обеспечению всестороннего развития экономики Азербайджан приобрел удачное сотрудничество с США и другими Западными государствами.

BIRJA BAYRAMOVA
Candidate for a degree of History faculty of BSU
E-mail: birce_bayramova@hotmail.com

Economic relations Azerbaijan with USA in 2004's

Azerbaijan Republic has established economic relations with many foreign states. If we pay attention to the shot chronicle of economic relations, we can see that, these relations were developed in a high speed. Economic and trade relation with USA are important for Azerbaijan. The first aims which were supplied in 2004 were energy projects, Baku-Tbilisi-Jayhan pipe-line and other plans and their realizations. In the direction of energy projects, ensuring comprehensive development of economy Azerbaijan has obtained collaboration with USA and other West states.

Rəyçilər: t.e.n. Ə.Ə.Əliyev, t.e.d. M.B. Fətəliyev

Bakı Dövlət Universiteti “Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və orta əsrlər tarixi” kafedrasının 18 iyun 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №8)